

'Belichten en doorlichten': Miskottes profetische hermeneutiek opnieuw

Arnold Huygen

Inleiding

Laat me beginnen met een felicitatie aan het adres van degenen die deze bundel van het Verzameld Werk van Miskotte hebben verzorgd. Het is een nieuw hoogtepunt in de serie (deel 15 alweer) en de kroon op lang en hard werk. Wat heerlijk ook dat het Verzameld Werk als een serie boeken verschijnt en niet alleen online. Dat lijkt me wel een voorbijgaand fenomeen. Alweer twintig jaar geleden noemde iemand de uitgave van een ander verzameld werk 'het heruitvinden van de dinosaurus' - en toen moest het internet nog een hoge vlucht nemen. Het houdt een keer op: boekedities, en ook bijeenkomsten zoals deze.

Ik bedoel dat niet om direct een domper op deze bijeenkomst te zetten, maar als aanloop naar mijn eerste stelling vandaag: Miskottes theologie is duidelijk gedateerd - en juist daarom zo waardevol. Oepke Noordmans werd 23 jaar eerder geboren, maar zijn theologie leest frisser en actueler, sommigen zullen zeggen: wat esoterischer of zelfs afstandelijker. Miskotte zit tot over zijn oren in zijn eigen tijd, met zijn barokke taalgebruik laat hij zich meeslepen in het echte, geleefde leven - en daar verhoudt hij zich theologisch en kritisch toe. In deel 15 van het Verzameld Werk ademt alles de sfeer van de Tweede Wereldoorlog, en dan vooral het besef dat de oorlog aan het voorbijgaan is - en dan? Tegen die achtergrond is Miskottes stem een profetische - althans, hij waagt het op die toonhoogte te mikken.

Wat mij betreft nodigt Miskottes theologie - misschien wel meer dan die van zijn tijdgenoten - nadrukkelijk uit tot actualisering. Met enkel Miskotte citeren komen we er niet, een uitgave van zijn werk vraagt om verder denken. Nu er een nieuwe oorlog op het Europese continent woedt, is de vraag aan de theologie (en dus aan ons, theologen, en vandaag aan mij) of we het nog wagen om het profetisch register op het theologisch orgel te bespelen, en zo ja, hoe dan - hoe we de Schriften van het Oude en het Nieuwe Testament lezen. Miskotte helpt mij om die vraag in alle ernst onder ogen te zien. Of hij mij ook helpt bij het (in alle voorlopigheid) beantwoorden van die vraag, moet u aan het eind van deze lezing maar beoordelen.

Ik wil vanmiddag twee dingen doen. Eerst wil ik een schets geven van Miskottes Bijbelinterpretatie en impliciete hermeneutiek, vooral in *Hoofdsom der historie*, al kon ik het niet laten om ook de Bijbellezingen over Elia en Miskottes balans na de oorlog erbij te betrekken. Daarna wil ik verkennen op welke punten Miskottes theologie ons vandaag verder kan helpen en hoe we vandaag profetisch kunnen spreken. Dat laatste is nogal een formidabele taak, waarvoor ook ik geneigd ben terug te deinzen, maar in toenemende mate denk ik: als wij, als mensen zoals ik, dit niet doen - wie doet het dan nog wel? Het is een waagstuk, zoals alle theologie - maar het alternatief (afzien van elk profetisch accent) is nog onaantrekkelijker.

Miskottes hermeneutiek, vooral in *Hoofdsom der Historie*

Miskottes boek heet niet zonder reden *Hoofdsom der historie*. Hij is ervan overtuigd dat de Apocalyps, de Openbaring aan Johannes, geen voortgang laat zien, maar dat hetzelfde steeds in een cirkelgang wordt belicht. Het gaat om de historie, maar dan in een hoofdsom

samengevat. Dat betreft de geschiedenis ten tijde waarvan de Apocalyps geschreven werd, maar eigenlijk geldt het elke geschiedenis, ook de onze. Het is steeds hetzelfde verhaal en hetzelfde liedje. Alles lijkt er dynamisch aan toe te gaan en, zo noteert Miskotte, wij moderne mensen houden veel meer van dynamiek en verandering dan van statische stilstand, maar beslissend is niet onze dynamiek, maar God die op de troon zit. In heel het Bijbelboek Openbaring komt God niet als de handelende voor, maar als degene die onbeweeglijk blijft zitten op de troon. Wij kunnen dan wel het statische met de dood associëren en dynamiek met het leven, maar Miskotte ziet het andersom: juist de dood is dynamisch, rusteloos, steeds bezig, en de levende God zit op de troon.

Bij deze herdefinitie van wat statisch en wat dynamisch is, past ook een nieuw verstaan van tijd en eeuwigheid, van aarde en hemel. Eeuwigheid, stelt Miskotte, is de onstoorbare tijd van God. Het is de concentratie, de grondstructuur van de nieuwe schepping, waarin God alles is. Die werkelijkheid van God meldt zich in het heden en daarvan moeten wij het hebben. Allerlei mensen dromen er wel van om naar de hemel te gaan, maar het is precies andersom: terwijl wij op aarde leven, komt de hemel ons tegemoet, komt God ons opzoeken. Daarom is het ook dwaas en zelfs zondig om te proberen de hemel te bestormen en ons boven de aarde te verheffen. Miskotte stemt van harte in met Nietzsche: blijf de aarde trouw!

Verborgeneheid

Met deze lijnen raken we aan grondstructuren in Miskottes theologie. Wat zich als evident aandient, wat *common sense* lijkt, blijkt een dwaalweg te zijn, maar het ongedachte, het nieuwe, meldt zich als Woord van God. Voor Miskotte is de verborgeneheid van God wezenlijk, ook in *Hoofdsom der historie*. Als je het kunt bedenken, is het zeker niet God, want God onttrekt zich aan onze natuurlijke waarneming. Sterker nog: elke God die je kunt voorstellen, is Baäl. Dat de visioenen van Openbaring onbegrijpelijk zijn, is dan ook geen te overwinnen probleem: het is inherent aan Gods werk. Nodig is dat we leren ontdekken dat deze visioenen niet onbegrijpelijker zijn dan taal in het algemeen en dat de wereld als zodanig veel onbegrijpelijker is dan wij hadden gedacht. Ons inzicht in Gods bedoelingen is een illusie. Wij belijden immers de onbegrijpelijkheid Gods, zegt Miskotte met nadruk.

Bij de onbegrijpelijke God past een geloof dat onafgerond is, dat ruimte openlaat, geen geloof dat alles dicht heeft getimmerd en de indruk wekt dat het God beter kent dan Hij zichzelf kent. Een christen begrijpt helemaal niets van de wereld en niets van zichzelf, totdat er gezegd wordt: 'zie het Lam'. Maar zelfs dan blijft God onbegrijpelijk. Miskotte onderstreept dat wie de werkelijkheid van God ervaart, die vaak als willekeur ervaart. Natuurlijk klinkt hierin de ervaring van de oorlogsjaren mee, maar die niet alleen. God past niet naadloos in onze gedachten. Bovendien speelt een weerstand ons parten, die een weerstand is tegen de rauwe concreetheid van het Oude Testament. De kribbe en het Oude Testament, ze zijn ons te klein, noteert Miskotte. Wij willen onze geest een hoge vlucht laten nemen, maar God heeft Israël verkozen en is mens geworden om zich in een voerbak te laten leggen.

Het komt erop aan te aanvaarden dat God ons willekeurig voorkomt, dat Hij kennelijk veranderlijk is. Miskottes gedachten staan lijnrecht tegenover een keurig aangeharkte scholastieke theologie, die de begrippen nog eens netjes recht trekt en die een volstrekt logische God belijdt. De levende God is de God die berouw, die veranderlijk blijkt, die bloedwarm de liefde van Israël zoekt en die zijn volk hartstochtelijk liefheeft. Geloof heeft daarom eigenlijk meer met gekte dan met logica te maken. In de Bijbellezingen over Elia zegt Miskotte Kierkegaard na dat de kerk te weinig 'gekken' kent, want er is geen godsdienst zonder vervoering.

Bij ons is veel geestdriftig vuur uitgetrapt door mercantiele botteriken, baantjesjagers en bonzen of door vrouwelijke en mannelijke oude-jongevrouwen, die van de kracht van

het bloed en van de geheimen van vervoering niets weten, die nog nooit zichzelf kwijt zijn geweest en nooit werkelijk hebben liefgehad.

"De kracht van het bloed." Voor die gewaagde uitdrukking schrikt Miskotte in het laatste oorlogsjaar niet terug, juist niet in verband met het verstaan van de Bijbel. De Bijbel is namelijk niet zomaar een tekst, maar een geestelijke realiteit, waarin de verborgen God zich meldt en de mens niet alleen licht en liefde ervaart, maar vooral diepe duisternis. "Wat leven is, leert men in het donker", noteert Miskotte. Het bestaan zelf, in zijn kern, is wel licht, maar wij zijn in het donker. In het lezen van de Schrift, concreet: van de Apocalyps, komt het tot verstaan waardoor je het donker des te beter leert begrijpen. Miskotte schrijft het zo: "Belichten en doorlichten wil zeggen: de kwaliteit van het donker aan het dag brengen." Dat geldt niet alleen de kwaliteit van het donker in de buitenwereld, maar ook het donker vanbinnen. De gelovige is dan ook niet degene bij wie alles probleemloos licht is, maar degene bij wie het donker aan de dag gebracht wordt, zodat hij mag leven. Dat betekent enerzijds dat het geloof in haar paradoxale karakter, haar dwaasheid tegenover Gods onbegrijpelijkheid naar voren komt. Maar anderzijds betekent dit ook dat de scheidslijn tussen gelovig en ongelovig niet zomaar samenvalt met het keurige burgerlijke onderscheid tussen wie naar de kerk gaat en wie niet. Voor Miskotte is het geen kwestie van marketing of het aanboren van een nieuw publiek dat hij bijbellezingen organiseert voor mensen binnen en buiten de kerk. Hij is ervan overtuigd dat ongelof en geloof hen allen aangaan en dat juist het lezen van de Schriften dat blootlegt. Bij de verborgenheid van God past de verborgenheid van het geloof en van het ongelof.

Miskotte zet hier de dingen op scherp. Uiteraard is het geloof onherleidbaar, het is immers een gave van God, zoals Paulus zegt. Maar ongelof is feitelijk even onherleidbaar als geloof, even grondeloos en onbegrijpelijk, niet gefundeerd in een set rationele overwegingen. We moeten de kenbaarheid van geloof en ongelof dan ook niet overschatten, laat staan dat het geloof een rustend bezit zou worden. Typierend vermaant Miskotte om net zo min te geloven in je eigen geloof als in het ongelof van de ander. Wie zichzelf als ongelovig presenteert, kon wel eens, wellicht zonder het te weten, nauw aan de onbegrijpelijke God verbonden zijn. Het "droge huilen" van de ongelovigen (zoals Miskotte het noemt) kan ook God verheerlijken, misschien wel meer dan het zo vroom klinkende gebed. De overtuiging dat je in het dagelijks leven zo weinig aan het geloof hebt, komt je immers net zo goed bij gelovigen tegen als bij ongelovigen.

Juist deze scherpe gedachten over geloof en ongelof bieden de mogelijkheid om kerk en wereld nauwer op elkaar te betrekken. Het Rijk is niet alleen de vervulling van het verlangen van christenen, maar óók de vervulling van het verlangen van Plato en vele anderen.

Zie, mijn vrienden, dat wat Plato heeft gedroomd en waarvan de socialistische pioniers hebben gesproken en waarvan de christelijke theosofie veel heeft verwacht, dat mogen wij niet kortweg voor dwaling houden en hovaardij. Wat in het Slotkoor van Beethovens *IXe* klinkt en in César Francks *Béatitudes*, gelooft niet dat het vreemd is aan het christelijk geloof, aan de verwachting van de gemeente. (691)

Natuurlijk is het Bijbelse denken gebonden aan de Schrift, maar 'juist in dat gebonden denken komt tot zijn recht wat alle oprechte mensenharten heeft bewogen' (691v).

Chiliasme

Tot zo ver is Miskottes theologie herkenbaar en in lijn met andere van zijn geschriften. Specifiek voor *Hoofdsom der historie* is de toespitsing op de toekomst van de kerk. Miskotte staat een heel eigen vorm van chiliasme voor.

Een van zijn belangrijkste fronten is 'het piëtisme, het methodisme, in het algemeen de individualistische opvatting van het heil en van de zaligheid' (676). Miskotte hekelt de

exclusieve focus op de ziel en het vergeten van de wereld en van de geschiedenis. Het gaat niet alleen om de ziel, wordt Miskotte niet moe om te zeggen, het gaat óók om de volken. Miskotte is aan zijn uitleg van Openbaring 20:1-7 juist toe op 10 mei 1944, op de dag af vier jaar na de Duitse aanval op Nederland. De verwachting van het vrederijk zou kunnen duiden op escapisme, een illusie en meer niet. Miskotte bestrijdt die visie krachtig. Er is reden om te blijven verwachten. Het idealisme dat de Europese geestesgeschiedenis doortrekt, wijst op de verwachting die gebleven. Dat we lijden aan de wereld zoals die zich nu presenteert, is uiting van verlangen naar het vrederijk. Anders dan de piëtist gaat het de idealist om de geschiedenis - en terecht! Wie de wereld opgeeft, geeft Gods werk op. Geen spiritualisme dus: deze wereld wordt verlost en we gaan niet naar een andere wereld.

Wij zijn overtuigd dat de chiliasten in deze ogenschijnlijk abstracte debatten een geweldig hoge zaak verdedigen, al gebeurt het soms met ondoelmatige middelen. Zij achten dat [...] het niet voldoende is en God (volgens zijn eigen belofte) onwaardig dat er een bovenhistorische oplossing verschijnt. De geschiedenis zelf moet rijpen tot een positief einde. (677v).

Het gaat Miskotte hier ook om de manier waarop de Bijbel gelezen wordt. In navolging van Augustinus is het duizendjarig rijk vaak uitgelegd als het tijdperk van de kerk, dat reeds aangebroken is. Dat vindt Miskotte een fout. Hij wijst op de profetieën van Jesaja 2, 9 en 11.

En nu gaat het toch niet áán dit alles óp te nemen en naar eigen conceptie te versnijden tot iets dat juist *niet* tot de historie behoort en te zeggen: "Ja, maar dat slaat op de vrede van de ziel of dat doelt op de eeuwige vrede van de hemel." De geur van de aarde, de wegtrekkende kruitdamp van een aardse strijd is aan deze teksten en dat is kenmerkend voor de hele Bijbel. *C'est un livre, pour qui l'histoire existe.* (679)

Miskotte noteert dat het chiliarisme door de kerk nooit uitdrukkelijk verworpen is en altijd aanhangers heeft gehad. Toch gaat het hem niet om dat historische argument, maar om het theologische punt dat de geschiedenis niet zinloos mag zijn - juist omwille van het Oude Testament en de hoop van Israël. Anders dan veel hedendaagse chiliasten is Miskotte geen biblicist, en al helemaal niet van het soort dat spiritualiseert en het Nieuwe Testament het Oude laat wegdrukken. Miskotte komt van de andere kant, van de kant van het Oude Testament en het tegoed daarvan, van de concrete aarde en het bloedwarme lichamelijke leven. Met de duizend jaren als zodanig is hij dan ook snel klaar: die zijn niet letterlijk te nemen, alle getallen in Openbaring zijn symbolisch. Het gaat Miskotte om de aarde, de geschiedenis, het lichamelijke bestaan. Dat stuurt de manier waarop hij de Bijbel leest, uitlopend op zijn 'geestelijk chiliarisme'. Miskotte beschrijft dat als tegendeel van de vergeestelijking:

het gelooft in een periode van de geschiedenis waarin de gang van het evangelie in de wereld zonder demonische tegenstand zal geschieden, waarin de geest van de martelaren en van de strijders heerst in de kerk en niet de geest van de kruideniers en van de rekenmeester, de geest van de profeten en niet die van de hemelzuchtigen. (688v).

Dit chiliarisme houdt onder andere in dat de regering van de heiligen als koningen met Christus niet gezien moet worden als iets zelfstandigs, maar als onderdeel van de regering van Christus. De eerste opstanding is een zegenende macht van geestelijk-volwassenen. 'Te lang, veel te lang was de macht bij de onvolwassenen, de bengels, de kindse bruten.' (687). Ja, het gaat over regeren, 'maar het blijkt de aristocratie van het dienen.' (688).

Ook hier blijkt Miskottes fijne antenne voor krachten die werken ten goede en ten kwade. In Openbaring 20 blijken de volken verleid te zijn. Er zijn volgens Miskotte verzachtende omstandigheden. Hij waarschuwt om niet hoogmoedig over de menigte en over de massa te spreken, want het is nu eenmaal zo dat de volksziel

een handvat is voor de satan, een veel geschikter, een veel breder handvat dan de ziel van de enkeling en dat juist het massale bestaan een invalspoort is voor de demonische bekoring. (684)

In Miskottes chiliasme schemert de oorlog en de hoop op het naderende einde daarvan door. Hij durft te dromen van het einde van de oorlog en verbindt dat aan een periode waarin het evangelie niet wordt gehinderd door demonische tegenstand. In zijn *Balans* na de oorlog neemt hij zelfs waar dat de kerk bij intellectuelen weer in beeld is, en zelfs hoog staat aangeschreven. In het licht van de latere geschiedenis is dit niet een van de scherpste profetische momenten van Miskotte te noemen. Nergens in de hele bundel lijkt me Miskottes denken zo gedateerd te zijn als in zijn wat optimistische kijk op de ontwikkeling van de kerk na de oorlog.

Europa

Op een ander punt lijkt Miskottes manier van bijbellezen me actueler - zelfs in die mate dat het de brug kan vormen naar het tweede deel van deze lezing. Het betreft Miskottes visie op Europa. Hij beschrijft aan de hand van de vier ruiters uit de Apocalyps hoe een geestelijke paniek over Europa aan komt rollen. Hij vergelijkt deze met de Middeleeuwen en de angst die de pest zaaide, die de aanloop werd naar de nieuwe tijd.

En plotseling is het begonnen - van waar weet niemand - dat dat goddelijk theater van klare figuren door een epidemie werd uit elkaar gerukt, een letterlijke epidemie, de zwarte pest, maar tegelijkertijd een geestelijke epidemie. (472).

En zoals toenterijd die zwarte pest de incubatieperiode is geweest van wat wij nu de 'nieuwe tijd' noemen, zo zou die zogenaamde "*Untergang des Abendlandes*" wel eens de opening kunnen zijn van een nieuwe periode in de kerkgeschiedenis en in de wereldgeschiedenis.

Duidelijk is dat Miskotte bij de wereldgeschiedenis in de allereerste plaats denkt aan Europa, het christelijke werelddeel bij uitstek. Ook wie Miskottes chiliastische overtuigingen niet deelt, zal onder de indruk raken van de verbinding van een letterlijke en een geestelijke epidemie. Het roept de vraag op hoe het met de kerk vandaag de dag zit, na de letterlijke pandemie van Covid-19 en ten tijde van een oorlog aan de oostgrens van Europa, gevoerd door een nominaal christelijke macht, die God voor de eigen zaak claimt op een manier die ten minste doet denken aan degenen die Miskotte zo vurig heeft bestreden.

Een poging tot actualisering

Alles goed en wel, maar wat kunnen wij na bijna tachtig jaar nog met Miskottes hermeneutiek en theologie? Veel komt gedateerd over: niet alleen de barokke taal, maar ook de verwachting dat de kerk het onder intellectuelen goed zal gaan doen. En Miskottes verwachting van een bloeiperiode in de decennia na de oorlog is toch niet bepaald uitgekomen. Het is natuurlijk makkelijk om zo een heel aantal aspecten aan te wijzen met *the benefit of hindsight*. Maar veel moeilijker is het om zelf te zoeken naar het profetische register à la Miskotte. Daarmee bedoel ik niet alleen: in de stijl van Miskotte, maar ook als het doortrekken, met de nodige wijzigingen, van de lijnen die hij trok.

Laat mij vanmiddag een poging wagen, niet uit drang om te imiteren of vanuit de verbeelding dat wij met elkaar een soort Miskottes 2.0 zouden zijn - dat zou beide al te kinderachtig zijn. Maar wel omdat we, net als Miskotte in zijn tijd, nood hebben aan een *Schau* van de geschiedenis, een visie, theologisch en profetisch, die richting wijst. In Miskottes termen: een belichten en doorlichten dat de kwaliteit van het donker aan het licht brengt (351). Vooropgesteld: ik geef alles wat ik in het vervolg ga zeggen voor beter.

Pandemie

Laat me als eerste de pandemie noemen. In de Middeleeuwen volgde op de letterlijke pandemie de geestelijke, schrijft Miskotte. Ik ben geneigd om te zeggen dat in de letterlijke covidpandemie de geestelijke pandemie al naar voren kwam. Daarbij denk ik vooral ook aan de kerken: massaal bewoog men mee met het afschalen. Dat is natuurlijk begrijpelijk en ik wil die discussie niet overdoen, maar het gemak waarmee kerken de publieke eredienst opgaven, trof mij wel. Alsof we voor onszelf samenkomen en niet voor God. Een dieptepunt was voor mij de publicatie van de Protestantse Kerk met een suggestie om avondmaal mee te vieren voor je laptop, met je eigen cracker en wijn. Als er nu *iets* spiritualiserend was, dan dat. Als de kerk dit signaal uitzendt, is het niet zo vreemd dat mensen ook na de pandemie het belang niet meer zo zien van de gang naar de kerk en het ontvangen van het sacrament. Dat heel aardse en lichamelijk is er dan af en je eigen spirituele behoefte wordt leidend. Piëtisme zou Miskotte het ongetwijfeld noemen. En dat terwijl de pandemie ons er nog eens bij bepaalde dat wij geen geesten en geen engelen zijn, maar lichamelijk, kwetsbaar en sterfelijk. Het concrete voedsel ten eeuwigen leven hadden we meer nodig dan ooit.

In zijn tijd zag Miskotte in het nazisme een soort religieuze eenheid, geschapen door een mythe, gericht tegen de God van Israël, in naam van de vooruitgang. De tijden zijn onvergelijkelijk en aan Godwins ga ik me zeker niet wagen, maar ik schrik soms van de eenheidscultuur. Wij Nederlanders verbeelden ons graag dat we ruimdenkend en tolerant zijn, maar er zijn intussen heel sterke normen van wat je hoort te vinden. Een Vlaamse typeerde het eens als: in Nederland mag alles maar kan niks, terwijl in Vlaanderen niks mag, maar alles kan. Aan de top van de eenheidscultuur staat de wetenschap. Ik respecteer en waardeer de wetenschap en vind het een godsgeschenk dat er vaccins beschikbaar kwamen. Maar de virologische argumenten waren het een en al, het indammen van medische risico's - met sociale en geestelijke risico's werd veel minder rekening gehouden.

Als ik me niet vergis, zijn we als samenleving nog helemaal niet toegekomen aan het verwerken van de covid-periode, laat staan dat we al gereed zouden zijn om nieuwe problemen aan te kunnen. Dat mensen niet tot bloei komen als ze anderhalve meter afstand moeten houden, is behalve een sociaal ook een geestelijk probleem, want wat het volle lichamelijke leven schaadt, schaadt het geestelijke leven voor Gods aangezicht.

Een geestelijke *Schau* met het oog op de toekomst zal de dominantie van de biologische blik moeten bekritisieren. Het leven is meer dan het organisme, gezondheid meer dan het uitbannen van zo veel mogelijk risico's, het samenleving door meer dan sociaal-darwinistische principes gedreven. Hopelijk herontdekken we dat wij een ziel hebben - nee, niet die speciale substantie uit metafysische tijden, maar de kern van ons bestaan voor God, dat een aards bestaan is.

Arnold Huygen is hoogleraar systematische theologie aan de PTHU.